

De pedagogische driehoek als kompas voor het onderwijs

.....
door **Fred Janssen, Jan Dirk Imelman,
Wilna Meijer en Piet van der Ploeg**

Hoe pedagogisch
verantwoord is de huidige
burgerschapsopdracht?

Burgerschapsvorming, welke school is er niet mee bezig?
De overheid heeft de burgerschapsopdracht aangescherpt en gepromoveerd tot een basisvaardigheid naast taal en rekenen. Daarin is veel aandacht voor het bevorderen van houdingen zoals verdraagzaamheid, duurzaamheid, ondernemendheid en betrokkenheid. Dit klinkt sympathiek, bijvoorbeeld vanuit bezorgdheid over polarisatie in de samenleving en de klimaatcrisis, maar is deze invulling van burgerschapsvorming wel pedagogisch verantwoord?

Voor het beantwoorden van de vraag of de huidige burgerschapsopdracht wel pedagogisch verantwoord is, gaan we te rade bij het oudste model van de pedagogiek: de pedagogische driehoek, waarbij leraar, leerlingen en leerstof de hoekpunten vormen. We laten zien dat dit model, mits goed uitgewerkt, een kompas biedt om het onderwijs een koers te geven en op koers te houden. Vraag je vandaag de dag echter mensen naar de pedagogische driehoek, dan krijg je heel andere associaties dan waar het oorspronkelijke model voor stond. De een noemt de ‘gouden driehoek’: ouder, kind en leraar. De ander geeft de ‘driehoek van Stevens’ (ofwel de basisbehoeften van Deci en Ryan): autonomie, competentie en relatie, of de drieslag van Biesta: kwalificatie, socialisatie en subjectificatie.

HET VERGETEN FUNDAMENT VAN DE PEDAGOGIEK

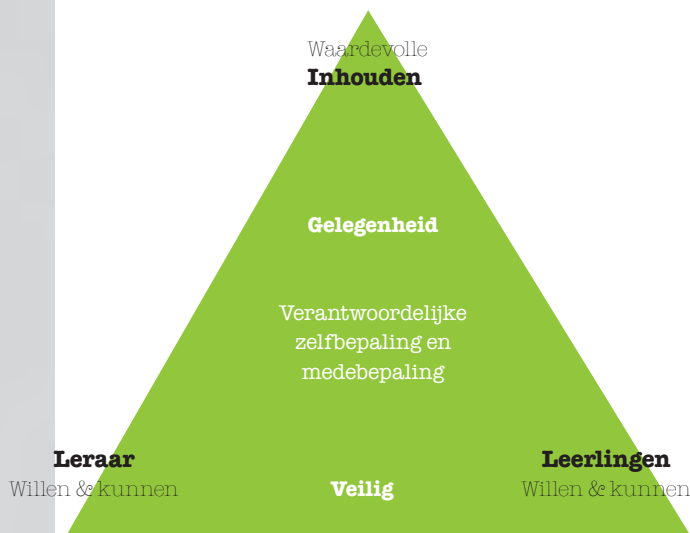
De oorspronkelijke pedagogische driehoek ‘leraar – leerling – leerstof’ is ten onrechte in de vergetelheid geraakt en vervangen door heel veel andere modellen. Deze alternatieven hebben gemeenschappelijk dat ze elk maar één aspect van de oorspronkelijke pedagogische driehoek belichten. Dit verklaart mede waarom er zo weinig overeenstemming is over de koers van

goed onderwijs. De een zweert bij directe instructie. De ander verafschuwt dit en is van mening dat het gaat om de basisbehoeften van kinderen. Weer een ander gelooft heilig in leerlingparticipatie rondom maatschappelijke vraagstukken. De kracht van de pedagogische driehoek bestaat er nu juist uit dat het al deze eenzijdige benaderingen van onderwijs overstijgt en de positieve aspecten van deze eenzijdigheden op een dieper niveau weet te verbinden.

Aan de pedagogische driehoek ligt een analyse van goed onderwijs ten grondslag die in de afgelopen twee eeuwen door algemeen pedagogen is aangescherpt. Onderwijzen is net als alle andere menselijke activiteiten doelgericht. Je wilt leerlingen iets waardevols laten leren. Onderwijzen veronderstelt dus altijd een drievoudige structuur: leraar, waardevolle inhouden en leerlingen. Er is pas onderwijsresultaat als er leerresultaat is, en leren moeten de leerlingen zelf doen. Leren is dus niet iets wat leerlingen overkomt, maar hoort een activiteit te zijn waar ze willens en wetens (doelbewust en doelgericht) mee bezig zijn. Als de leraar doelgericht leren van leerlingen wil bevorderen, dan zullen leerlingen allereerst in de gelegenheid moeten worden gebracht om dat wat waardevol is te leren. Ook is het van belang dat leerlingen de leerstof willen en kunnen leren en dat de leraar het onderwijs

“Onderwijzen is net als alle andere menselijke activiteiten doelgericht”

hierop afstemt. Tot slot speelt leren zich altijd af in een sociale context waarin leerlingen zich kwetsbaar kunnen voelen. Het is daarom ook van belang dat de leraar bijdraagt aan de ontwikkeling van een veilig leerklimaat.

Figuur 1. Pedagogische driehoek van goed onderwijs

De pedagogische driehoek visualiseert onze analyse van onderwijs (figuur 1). Onderwijs behoeft evenwichtige aandacht voor alle drie de zijden van de driehoek. Bij goed onderwijs gaat het om waardevolle inhoud, deskundige hulp van een leraar en om leerlingen die deze inhoud zich actief eigen maken in een veilige sfeer. Pedagogische verwaarlozing vindt plaats als alle nadruk ligt op de lijn leraar-inhoud (leerlingen krijgen ten onrechte een passieve rol), de lijn leraar-leerlingen (waarbij de vraag of het om waardevolle stof gaat wordt verwaarloosd) of de lijn leerling-inhoud (zonder deskundige en inspirerende hulp van de leraar).

Pedagogen hebben ook veel werk gemaakt van het normatief beginsel dat aan de basis zou moeten liggen van onderwijs dat zijn vormende taak serieus neemt. Dit normatieve beginsel duiden zij uiterst beknopt aan met mondigheid. De filosoof Kant heeft deze term geïntroduceerd. In onze tijd roept mondigheid vaak verkeerde associaties op zoals gebektheid en brutaliteit. Kant bedoelt echter: onder eigen verantwoordelijkheid kritisch kunnen zijn op eigen en andermans kennis, denken en handelen. Kritische mondigheid mag een pleonasme zijn (zoals witte sneeuw), het maakt duidelijk wat er bedoeld wordt. Overigens wordt er in dit verband ook vaak ge-

sproken over verantwoordelijke zelfbepaling en medebepaling. Voor ons zijn dit synoniemen. Goed onderwijs hoort *alle* leerlingen in te leiden in waardevolle inhoud, zodat ze gaandeweg leren zelfstandig kritisch te denken en handelen én dat ze voor hun denken en handelen verantwoordelijk zijn. Kritische mondigheid is verder niet alleen in het belang van de toekomstige volwassenheid van leerlingen, maar ook van een continuering en vernieuwing van onze open, pluriforme, democratische samenleving. De volgende kernzin, passend bij de pedagogische driehoek, vat voor ons goed samen wat goed onderwijs is: *Goed onderwijs is gericht op het bij alle leerlingen bevorderen van verantwoordelijke zelfbepaling en medebepaling, door hun de gelegenheid te geven waardevolle inhoud actief te verwerven, afgestemd op wat ze willen en kunnen in een veilige leeromgeving.*

Dit eenvoudige model van de onderwijsleersituatie heeft een enorme kritische en constructieve kracht. Het werkt als een filter voor wat pedagogisch onverantwoord onderwijs is (kritische kracht) en het geeft richting bij de ontwikkeling van pedagogisch verantwoorde invullingen (constructieve kracht). We zullen dit in het vervolg van dit artikel illustreren aan de hand van het thema burgerschapsvorming. Aan de pedagogische driehoek ontleen we drie hoofdvragen. Een onderwijsvoorstel, in dit geval de huidige burgerschapsopdracht, is alleen pedagogisch verantwoord als deze drie vragen positief kunnen worden beantwoord. Deze vragen fungeren als drie opeenvolgende filters. De pedagogisch onverantwoorde voorstellen blijven achter op een of meerdere filters. Een pedagogisch verantwoord voorstel passeert ze alle drie.

Tabel 1. Drievoudig filtermodel gebaseerd op de pedagogische driehoek toegepast op burgerschapsvorming

Filter	Filtervragen
Onderwijsvisie-filter	In hoeverre draagt <i>burgerschapsvorming</i> bij aan verantwoordelijke zelfbepaling en medebepaling van alle leerlingen?
Onderwijsvoorwaarden-filter	In hoeverre voldoet <i>burgerschapsvorming</i> aan de voorwaarden voor goed onderwijs: waardevolle inhoud; gelegenheid om te leren; willen leren; en veilig voelen om te leren?
Praktische bruikbaarheid-filter	In hoeverre is <i>burgerschapsvorming</i> praktisch uitvoerbaar door leraren: hoe wordt voortgebouwd op wat ze al willen en kunnen, gegeven de beperkte tijd en middelen?

ONDERWIJSVISIE-FILTER: POTENTIËLE BIJDRAGE AAN KRITISCHE MONDIGHEID?

Burgerschapsvorming heeft altijd al deel uitgemaakt van het onderwijs, maar is de laatste jaren ‘gepromoveerd’ tot losse basisvaardigheid. Gepromoveerd schrijven we tussen aanhalingstekens, omdat deze ‘promotie’ in onze visie op goed onderwijs eerder een reductie dan een verbetering betekent. Dit is eenvoudig aan te tonen. Goed onderwijs draagt bij aan kritische mondigheid. Bij burgerschap in een moderne democratische samenleving is die mondigheid nodig om medezeggenschap (op diverse maatschappelijke niveaus) te kunnen uitoefenen. Dit betekent dat algemeen vormend onderwijs, mits goed gegeven, al per implicatie burgerschapsvormend is. Huidige invullingen van burgerschapsvorming doen zowel de essentie van burgerschapsvorming als van algemeen vormend onderwijs tekort. Uiteraard is het van belang dat basale democratische waarden in school worden voorgeleefd. Maar de belangrijkste bijdrage die onderwijs kan leveren aan burgerschapsvorming is algemene vorming waarbij leerlingen

breed en diep worden ingeleid in kennis. Alleen op basis van grondige kennis van zaken kunnen immers verantwoorde keuzes worden gemaakt. Deze kennis mag bovendien niet beperkt blijven tot kennis van de rechtsstaat. Om een standpunt te bepalen over maatschappelijke kwesties is inzicht in de kern van verschillende vakgebieden nodig. Standpuntbepaling over de huidige stikstofcrisis bijvoorbeeld veronderstelt naast kennis van onze democratische rechtsstaat en Europese regelgeving ook inzicht in biologie, chemie, wiskunde en economie. Tegen deze achtergrond is het schokkend om te constateren dat sinds burgerschapsvorming een basisvaardigheid is geworden, wereldoriëntatie uit de doorstroomtoets van het basisonderwijs is verdwenen en diverse middelbare-schoolvakken studielasturen moeten inleveren om ruimte te maken voor burgerschapsvorming. Dit getuigt

van een gebrek aan inzicht in wat goed onderwijs is in het algemeen en burgerschapsvorming in het bijzonder.

ONDERWIJSVOORWAARDEN-FILTER: WAARDEVOL, GELEGENHEID, WILLEN, KUNNEN EN VEILIG?

Voorstellen die het eerste filter zijn gepasseerd, moeten vervolgens worden getoetst op voorwaarden voor goed onderwijs, die we ook hebben ontleend aan de pedagogische driehoek. In figuur 2 hebben we elk van de vier hoofvoorwaarden uitgewerkt in drie deelvoorwaarden in vraagvorm. Deze voorwaarden geven richting aan verdere invulling van voorstellen en kunnen reeds uitgewerkte voorstellen kritisch bevragen.

Voorwaarden voor goed onderwijs		Hoe zorg je ervoor dat ALLE leerlingen...
Leerlingen leren wat waardevol is	Focus op de kern Samenhang Relevantie	inzicht krijgen in de kern? samenhang zien? leren wat relevant is voor nu en later?
Leerlingen krijgen gelegenheid om te leren	Doelgerichtheid Duidelijkheid Randvoorwaarden	weten wat ze gaan leren en dat de activiteiten en evaluatie hierop aansluiten? weten wat er van hen verwacht wordt? over de tijd en de middelen beschikken om te leren?
Leerlingen kunnen het leren	Uitdaging Activering Feedback	taken en ondersteuning niet te moeilijk of te makkelijk vinden? activeren wat ze denken en kunnen? weten hoe ze ervoor staan en hoe ze verder kunnen?
Leerlingen willen het leren	Interesse Suksesverwachting Keuzevrijheid	inhoudelijk gemotiveerd zijn? vertrouwen hebben dat ze het kunnen? keuzevrijheid (binnen kaders) hebben?
Leerlingen voelen zich veilig om te leren	Respect Begrip Zorg	zich gerespecteerd voelen? zich begrepen voelen? zich ondersteund voelen?

Figuur 2: Voorwaarden voor goed onderwijs

Een voorbeeld. Een tijdje geleden is er een mobielverbod in de klas van kracht geworden. Scholen mogen zelf bepalen hoe ze deze maatregel invullen. Zo'n maatregel biedt veel mogelijkheden voor een participatieve en perspectiefgerichte invulling van burgerschapsvorming. Je betreft leerlingen dan bij de besluitvorming over hoe met mobieltjes in school om te gaan en baseert dit tegelijkertijd op een diepe en brede kennis vanuit verschillende perspectieven op het gebruik van mobieltjes. In figuur 3 staan twintig perspectieven, waarmee vrijwel alle verschijnselen kritisch kunnen worden belicht. Passen wij een aantal daarvan toe op onze casus, dan gaat het om de volgende soort vragen. Wat voor effect heeft het mobielgebruik op het welzijn van jonge mensen (psychologisch perspectief) en op hoe ze tegen het leven aankijken (levensbeschouwelijk perspec-

tief)? Hoe zorgen algoritmen voor het verslavende effect van mobielgebruik (informatica-perspectief en biologisch perspectief)? Hoe beïnvloedt mobielgebruik de relaties tussen mensen (socio-cultureel perspectief)? Hoe beïnvloedt mobielgebruik het taalgebruik (talig perspectief)? Welke consequenties heeft het voor de gezondheid (gezondheidsperspectief)? Hoe kan een overheid mobielgebruik beïnvloeden en waarom is dat wel of niet wenselijk (politiek-bestuurlijk perspectief)? Kortom: zo'n multiperspectivische verdieping en verbreding van kennis is een voorwaarde om tot verantwoorde individuele en collectieve keuzes te komen.

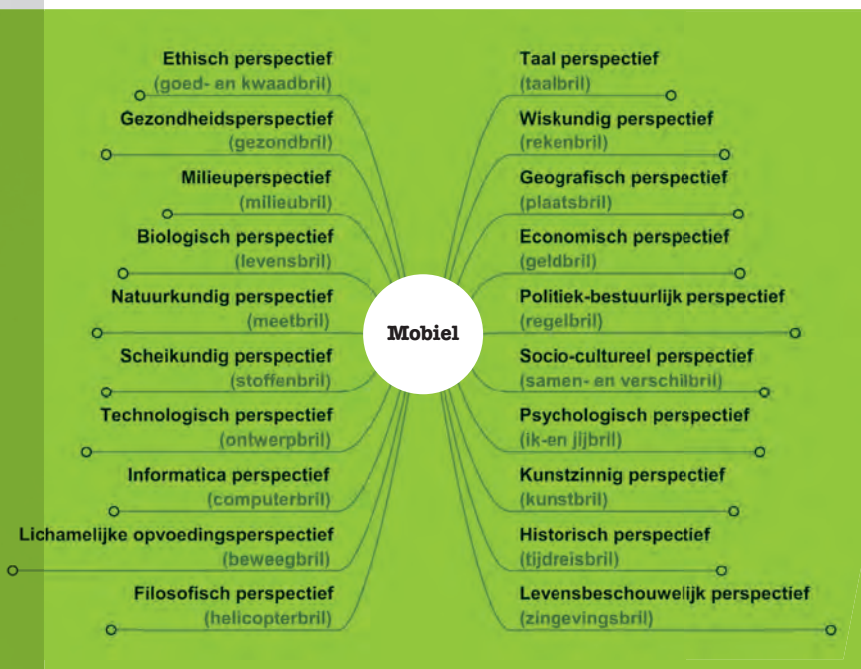
altijd relevant: bouwt deze burgerschapsopdracht voort op wat ik al doe, en op wat ik kan en wil bereiken binnen de beschikbare tijd en middelen? Vervolgens zal een leraar door middel van kleine aanpassingen zowel bestaande als nieuwe doelen beter proberen te realiseren.

Hoe kan de meerperspectivische benadering van mobielgebruik praktisch uitvoerbaar zijn in het voortgezet onderwijs? Elk schoolvak vertegenwoordigt een of meerdere perspectieven. In een periode van bijvoorbeeld drie weken besteden alle docenten twintig minuten in totaal aan de introductie van het perspectief van hun schoolvak en helpen

ze leerlingen bij het bevragen van wat de ins and outs zijn van het mobielgebruik vanuit dat vakperspectief. Leerlingen leren dan niet alleen een groot aantal perspectieven op mobielgebruik, maar ze leren ook dat elk perspectief eigen vragen en vooronderstellingen kent en altijd een bepaald aspect van iets onthult. Tegelijkertijd zorgt dit project ervoor dat leraren de essentie en relevantie van het vakperspectief kunnen illustreren zonder dat hun dit veel extra tijd kost.

EEN PEDAGOGISCH KOMPAS

Voor ons verdient de pedagogische driehoek weer een centrale plek in de pedagogiek als wetenschap evenals in de onderwijspraktijk. Mits goed uitgewerkt en gebruikt is de kritische en constructieve kracht van de pedagogische driehoek groot: hij is hét kompas om het onderwijs koers te geven en op koers te houden. ✨

Figuur 3. Twintig perspectieven voor het funderend onderwijs

Deze benadering resulteert alleen in goed onderwijs als de genoemde voorwaarden voor goed onderwijs (figuur 2) vervuld zijn. Het gebruik van perspectieven verhoogt daarbij de waarde van hetgeen leerlingen leren. Zo krijgen ze immers kennis van en inzicht in mobielgebruik, en worden ze zich bewust van het multiperspectivische karakter van kennis. Zo kunnen ze ook leren inzien dat perspectieven van elkaar verschillen, omdat ze een eigen soort vragen kennen en berusten op eigen aannames. Dit werkt uiteraard alleen goed als dat wat leerlingen aan kennis en inzicht verwerven ook in overeenstemming is met de doelen die leraren trachten te realiseren. Bovendien is het van belang dat de leerstof en hulp is afgestemd op wat de leerlingen kunnen en willen en moet er een veilig leerklimaat zijn.

PRAKTISCHE BRUIKBAARHEID-FILTER: VOORTBOUWEN OP WAT LERAREN AL KUNNEN EN WILLEN?

Als laatste moet elk onderwijsvoorstel, dus ook burgerschapsvorming, het filter van praktische bruikbaarheid passeren. Leraren onderwijzen in een complexe onderwijscontext, waarin ze gelijktijdig verschillende doelen willen realiseren en waarin tijd en middelen bijna altijd beperkt zijn. Voor een leraar is praktische uitvoerbaarheid

FRED JANSSEN is hoogleraar-directeur van het interfacultair centrum voor lerarenopleiding, onderwijsonderzoek en nascholing (ICLON) van de Universiteit Leiden.

JAN DIRK IMELMAN is emeritus hoogleraar respectievelijk in de wijsgerige en historische pedagogiek (Rijksuniversiteit Groningen) en in de geschiedenis van opvoeding en onderwijs (Universiteit Utrecht).

WILNA MEIJER is oud-universitair hoofddocent algemene pedagogiek van de Rijksuniversiteit Groningen.

PIET VAN DER PLOEG is lector bij Academia University of Applied Sciences in Amsterdam en universitair hoofddocent aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Meer lezen over de pedagogische driehoek? Over enkele maanden verschijnt van de auteurs van dit artikel bij uitgeverij SWP het boek *Onderwijs op koers houden: Een pedagogisch-didactisch kompas* (zie swpbook.com/2694).

Reageren op dit artikel?

Mail naar eindredactie@pedagogiek.nu

Literatuur

zie pedagogiek.nu/literatuurlijst of scan de QR-code.

